

MAREK KURYŁOWICZ

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

‘LEGES LIBITINARIAE’ I PRAWNE REGULACJE RZYMSKIEGO PORZĄDKU POGRZEBOWEGO

1. W państwie rzymskim wytworzył się w rozwoju historycznym zespół regulacji określanych w literaturze tematu jako rzymskie prawo pogrzebowe¹. Składały się nań normy prawa sakralnego, nadzorowanego przez kapłanów tworzących jednocześnie własne prawo pontyfikalne (*ius pontificium*). Chodziło głównie o ślubowania, ofiary, święta i pogrzeby, a przy nich najważniejsza była troska o Many i kult zmarłych (*Dii Manes*)². Z chwilą uchwalenia ustawy XII tablic znaczenie prawa pontyfikalnego zapewne osłabło, ale nie zanikło. Prawną ochronę grobów zapewniało w szerszym zakresie również prawo pretorskie, a z czasem bieżące ustawodawstwo cesarskie, ale kompetencje pontyfików

---

¹ Ta dziedzina tematyczna była przedmiotem licznych już opracowań w dawniejszej i nowszej literaturze. Wykaz podstawowej literatury można znaleźć w książce M. KURYŁOWICZA, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe i pogrzebowe*, Lublin 2020; por. też IDEM, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*², Lublin 2020, s. 213-230.

² W kwestiach pogrzebowych stosunkowo najobszerniej informuje o prawie pontyfików Cyceron (*De legibus* 2,47-57), pokazujący jednocześnie jego konkurencję z prawem cywilnym (świeckim), głównie w zakresie obowiązku składania kosztownych ofiar. Pontyfikowie czuwali również nad zachowaniem religijnego charakteru miejsca pochówku i grobowców. Por. M. JOŃCA, *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013, s. 81-91.

w zakresie prawa pogrzebowego (grobowego) poświadcza jeszcze ustawa Konstancjusza II z 349 r.³

Dla Rzymian ważne znaczenie miały zawsze obyczaje przodków (*mores maiorum*), traktowane jako prawo zwyczajowe⁴. Wraz ze stopniowym upadkiem tradycyjnych struktur rodowych i rodzinnych oraz wierzeń nadzór nad pogrzebami i grobowcami przejęło w większej mierze państwo. Znaczną część prawnych regulacji w omawianym zakresie stanowiły ustawy, począwszy już od pojedynczych ustaw królewskich (*leges regiae*)⁵. Tak na przykład według Pliniusza (*nat. hist.* 14,12,88) już wówczas (Numa Pompiliusz) zabroniono ustawowo skrapiania stosów pogrzebowych winem ze względu na konieczność ograniczenia wydatków i ukrócenie wystawności pogrzebów⁶. Ważnym przepisem królewskim był zakaz (według Marcellusa D. 11,8,2) grzebania kobiety ciężarnej przed wydobyciem z jej ciała żywego płodu. W swej funkcji ochrony potomstwa łączyła się z tym ustawa, zakazująca ojcu zabijania dzieci pierworodnych oraz poniżej trzeciego roku życia. Wyjątkiem były noworodki ułomne od urodzenia, których rodzice mogli się pozbyć po zasięgnięciu uprzednio rady sąsiadów⁷. Z kolei Plutarch (Numa 12)

³ CTh. 9,17,2,1: *In urbe Roma cum pontificibus tua celsitudo inspiciat, si per sarturas succurrendum sit alicui monumento, ut ita demum data licentia tempus etiam consummando operi statuatur.* O ochronie grobów szerzej M. JOŃCA, *Przestępstwo znieważenia...*, s. 81-103. Sprawy objęte prawem sakralnym należały od początku cesarstwa do trybu nadzwyczajnego sądownictwa cesarskiego (*cognitio extra ordinem*) – M. KASER, K. HACKL, *Das römische Zivilprozeßrecht*², München 1996, s. 451.

⁴ G.1.1: *Omnes populi, qui legibus ac moribus reguntur* [Wszystkie ludy, które rządzą się ustawami i obyczajami]; M. KURYŁOWICZ, *Prawo i obyczaje...*, s. 19-26.

⁵ Por. A. TARWACKA, 'Leges regiae', «Zeszyty Prawnicze» 4.1/2004, s. 233-260; P. NICZYPORUK, *Ustawodawstwo Numy Pompiliusza w zakresie obrzędów pogrzebowo-żałobnych*, [w:] 'Cui bono'? *Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Pikulskiej-Radomskiej*, red. Ł.J. KORPOROWICZ, D. SKRZYWANEK-JAWORSKA, Łódź 2020, s. 401-412.

⁶ Nadmierny luksus przy pogrzebach oraz stała walka prawodawców z nim były zjawiskiem nie tylko rzymskim, lecz także greckim – A. TARWACKA, 'Leges regiae'..., s. 256.

⁷ Przepis taki zawierała również późniejsza ustawa XII tablic (tab. IV,1 według Cyncerona, *De legibus* 3,8,19) – por. A. TARWACKA, 'Leges regiae'..., s. 241. Nakaz zabicia zniekształconego noworodka pochodzi z ustawy Romulusa i u Tarwackiej znajduje się na s. 237; M. ZABŁOCKA, J. ZABŁOCKI, *Ustawa XII Tablic*, Warszawa 2013, s. 28-29.

podaje, że ten król ustanowił obowiązek trwania w żałobie według wieku i czasu, aby dziecka poniżej trzech lat nikt nie opłakiwał, a starszego nie więcej miesięcy niż miał lat, aż do dziesięciu, a nikogo w jakimkolwiek wieku dłużej; czas najdłuższej żałoby miał więc wynosić dziesięć miesięcy. Przez ten czas żony zmarłych powinny się również powstrzymywać od ponownego zamążpójścia⁸. Jeśli człowiek został zabity przez piorun, to (według Festusa, s.v. Arcere, L. 14) ustawy królewskie pozwalały na odstąpienie od przyjętych zwyczajów pogrzebowych, zapewne ze względów sakralnych⁹.

Pierwszym w miarę systematycznym uregulowaniem porządku pogrzebowego była ustawa XII tablic. Najwięcej informacji z tego zakresu zawiera przekaz Cyncerona *De legibus* 2, 58-68¹⁰. Głównym przepisem tablicy X, 1 był zakaz grzebania i kremacji zmarłych w obrębie murów miasta Rzymu. Jak podaje Cynceron, obok prawnego zakazu grzebania zmarłych w mieście, kolegium pontyfikików nie pozwalało na pochówek w miejscach publicznych, ponieważ według prawa kapłańskiego nie wolno było sprawować prywatnych obrzędów w miejscu publicznym (*De legibus* 2,58; Ulp. D. 11,7,8,2 – zakaz pretorski). Przepis o zakazie chowania i spalania zwłok w obrębie miasta został z czasem przejęty do ustaw municypalnych i obowiązywał we wszystkich miastach (niżej pkt 4). Z jego przestrzeganiem bywało jednak różnie, choćby ze względu na przesuwanie granic miasta albo z powodu niedającej się opanować zarazy lub w czasie zamieszek i terroru politycznego, kiedy to zwłoki ofiar terroru cesarskiego wrzucano do Tybru z zakazem pochówku¹¹. Pochowanie zwłok w obrębie murów miejskich uznane zostało w czasie

---

⁸ W tej kwestii szerzej P. NICZYPORUK, *Żałoba i powtórne małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*, Białystok 2002, s. 27-30.

⁹ A. TARWACKA, *'Leges regiae'...*, s. 242.

¹⁰ Na ten temat ostatnio M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 83-92.

¹¹ Por. M. KURYŁOWICZ, *Publiczne porządki i nieporządki pogrzebowe w okresie wczesnego cesarstwa rzymskiego*, [w:] *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, Lublin 2010, s. 161-171; IDEM, D. 48,24: *De cadaveribus punitorum*. *Prawo rzymskie o zwłokach osób skazanych za przestępstwa przeciwko państwu*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, Lublin 2007, s. 115-125.

pryncypatu (głównie od Hadriana) za przestępstwo znieważenia grobu (*crimen extraordinarium*) i podlegało karom, nakładanym w postępowaniu pretorskim oraz administracyjnymi decyzjami cesarskimi¹². Inne postanowienia zawarte w ustawie XII tablic (tab. 10,6-8) nakazywały ograniczenie kosztów ceremonii pogrzebowej oraz nadmiernego luksusu, między innymi przez bardziej dyskretnie oplakiwanie zmarłego przez kobiety i wynajęte płaczki, zaniechanie kosztownego skrapiania ciał, zmniejszenie liczby wieńców czy zakaz grzebania ze złotymi ozdobami. Te przepisy, zauważa Cynceron, zostały wzięte niemal dosłownie z praw Solona¹³. Obowiązywał ponadto zakaz wystawiania kolejnego pogrzebu, zdarzały się bowiem sytuacje, że jednemu człowiekowi urządzano z różnych powodów kilkakrotne ceremonie pogrzebowe. Wyjątek dotyczył zabitych w bitwie i zmarłych na obczyźnie, ale w każdym razie nie wolno było spalać ponownie niedopalonych kości. W Rzymie praktykowano jednak niekiedy po kremacji i zebraniu kości do urny osobny, dodatkowy pogrzeb dla samych pozostałych kości lub symbolicznie nawet jednej odłączonej w tym celu kostki, zwykle na swojej posiadłości, celem umieszczenia w domowej kapliczce dla zachowania pamięci¹⁴. Interesujący jest przepis (tab. 10,8) zakazujący wyposażania zmarłych, wysyłanych w ostatnią podróż, w ozdoby ze złota (poza zębami), chociaż wykopaliska archeologiczne pokazują, że zakaz ten, podobnie jak inne ograniczenia wystawności, również nie był przestrzegany¹⁵. Dwa ostatnie przepisy, dotyczące pogrzebów (tab. 10,9.10), zakazują wznoszenia stosów pogrzebowych w odległości mniejszej niż sześćdziesiąt stóp od zabudowań bez zgody ich właściciela (zapewne z obawy przed pożarem) oraz wyłączają dopuszczalność zasiedzenia miejsca służącego jako dojście i wejście do grobowca lub dostęp do pogrzebowego stosu.

---

¹² M. JOŃCA, *Przestępstwo znieważenia...*, s. 191-201.

¹³ Cynceron, *De legibus* 2,59; 2,64, por. S. Łoś, *Sylwetki rzymskie*, Warszawa 1958 (przedruk Lublin 2007), s. 255.

¹⁴ M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 90-91.

¹⁵ Zwyczaj grzebania zmarłych ze złotem zwiększał niebezpieczeństwo naruszenia grobów – M. JOŃCA, *Przestępstwo znieważenia...*, s. 91. Według S. ŁOSIA, *Sylwetki...*, s. 294, przepis ten dobrze świadczy o ówczesnej technice dentystycznej. Por. też M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 88-89.

Tyle mamy w ustawie XII tablic na temat prawa dotyczącego grobów, konkluduje Cyceron (*De legibus* 2,61), dodając, że resztę określają zwyczaje (*reliqua sunt in more*).

Regulacje prawne pogrzebów w okresie pryncypatu znane są z przekazów źródłowych, zawartych głównie w Digestach justyniańskich oraz Kodeksie Justyniana¹⁶. Digesta to przede wszystkim trzy tytuły: D. 11,7 – *De religiosis et sumptibus funerum et ut funus ducere liceat* [O rzeczach (sprawach) poświęconych zmarłym i kosztach pochówku oraz jak należy zorganizować pogrzeb]; D. 11,8 – *De mortuo inferendo et sepulchro aedificando* [O grzebaniu zmarłych i budowie grobowca] oraz D. 47,12 – *De sepulchro violato* [O zbezczeszczonym grobie]¹⁷. Ukazują one przede wszystkim prawo zawarte w edyktach pretorskich wraz z komentarzami jurystów, niekiedy uwagi do rozporządzeń (konstytucji) cesarskich, a wreszcie opinie uczonych prawników (jursprudencji) w sprawach niejasnych i spornych. Są to więc sprawy interpretacji prawa oraz jego praktycznego zastosowania. Pragmatyczne cele miały również rozporządzenia i ustawy cesarskie, zebrane głównie w tytule C.3,44 Kodeksu Justyniana – *De religiosis et sumptibus funerum* [O sprawach poświęconych zmarłym i o kosztach pochówków].

2. Szczególnym rodzajem przepisów prawa pogrzebowego były inskrypcje nagrobne (nagrobkowe). Rzymskie prawo grobowe i pogrzebowe jest jedynym działem prawa, o którym jesteśmy informowani obszernie również przez pozaprawne teksty z codziennej praktyki, a mianowicie napisy i epitafia nagrobkowe¹⁸. Prawo postawienia sobie grobowca było osobistym prawem obywatela, który decydował o jego treści, określonej w dużej mierze właśnie napisem na nagrobku. Od strony prawnej inskrypcja stanowiła ważny element założenia grobowca. Wystawienie grobowca i opatrzenie go stosownym napisem było więc nie tylko aktem

---

¹⁶ Uzupełniającą rolę pełnią Sentencje Paulusa (*Pauli Sententiae* – PS 1,21: *De sepulchris et lugendis* [O grobach i żałobie]).

¹⁷ Całość zebrał, przełożył na język polski, opatrzył wstępem i objaśnieniami J. PUDLISZEWSKI, Wydawnictwo Naukowe UAM (Fontes Historiae Antiquae. Zeszyty Źródłowe Zakładu Historii Społeczeństw Antycznych, zes. XII), Poznań 2009.

¹⁸ Szerzej zob. M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 69-81 (z dalszą literaturą).

rodzinnym i obyczajowym, lecz także indywidualnym aktem prawnym, tworzącym określone uprawnienia dla fundatora grobowca i oznaczonych w inskrypcji osób. Przyjmuje się, że napisy takie stanowiły tzw. *leges datae* – skuteczne prawnie prywatne postanowienia. Upoważnienie do tego dała ustawa XII tablic (V 3): *Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto* – [Tak jak ktoś rozporządził co do swojego majątku lub opieki nad swoimi rzeczami, takie niech będzie prawem]. Nie miały one nic wspólnego z ustawodawstwem, były prywatnymi przepisami ustanowionymi w swojej sprawie (*lex suae rei dicta*), uznawanymi jednak przez prawo kapłańskie i prawo publiczne (państwowe)¹⁹. Rozrządzenia dotyczące grobowca mogą znajdować się również w testamentach, aktach darowizny i fideikomisach, ale bywały wówczas wymieniane w samej inskrypcji. Na gruncie określonych w ten sposób uprawnień do wykorzystania miejsc w grobowcu oraz w sprawach finansowych (kosztów pogrzebowych) musiało dochodzić nieraz do sporów co do interpretacji treści napisu nagrobnego. Rozstrzygali je pontyfikowie, chociaż sami nie prowadzili rejestru grobów, a ich zgoda nie była wymagana przy pisaniu i umieszczaniu inskrypcji. Mogli tylko wezwać spierające się strony do ugodowego załatwienia sprawy²⁰. Poza autorytetem pontyfików nie było żadnej władzy, która by takie postępowanie prowadziła. Niewielki był natomiast udział prawników. Co więcej, niektóre inskrypcje wprost zakazują wszczynania sprawy w kwestiach związanych z grobem oraz odrzucają z góry interwencję i pomoc prawnika, najczęściej zapisaną w nagrobnej inskrypcji klauzulą: „niech od tego pomnika trzymają się z dala wszelkie zło (*dolus malus*) oraz prawnik (*iuris consultus*)”²¹.

Na czele napisu nagrobnego znajduje się zwykle zwrot *Dis Manibus* – Bogom Manom, standardowa formuła dedykacyjna (od połowy I w. w skrócie DM). O ile w inskrypcjach republikańskich oraz w początkach pryncypatu nie pojawia się zbyt często, to już od końca I w. p.n.e. do IV w. n.e. spotkać ją można na łacińskich nagrobkach jak imperium długie i szerokie. Zwrócenie się do Manów, będących posiadającymi

¹⁹ M. KASER, *Zum römischen Grabrecht*, «ZSS» 95/1978, s. 23-25, 87.

²⁰ Por. Ulp. D. 1,8,5,1; M. KASER, *Grabrecht...*, s. 27 przyp. 46, 28 przyp. 51.

²¹ Por. M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 241-243 (z dalszą literaturą).

boski pierwiastek cieniami zmarłego, w symboliczny sposób nadawało miejscu pochówku status religijny. W ten sposób grób zostawał oddany w opiekę bogów zmarłych. Należały do nich dusze zmarłych przodków (*divi parentum*), których kult zaliczany był – tak samo jak *Lares* i *Penates* – do *sacra privata*. Z czasem, za cesarstwa, Many przybrały bardziej skonkretyzowaną postać bogów, którzy mogą wpływać na losy rodziny, zwłaszcza w razie ich zaniedbania czy pominięcia. Sprawują nadzór nad poświęconym grobowcem i w razie naruszenia należnych norm i obyczajów mogą ścigać sprawców wykroczenia. Obawa przed mściwością Manów zmuszała do wykazania należytej troski o grobowiec. Właściwa opieka Manów rozpoczynała się wraz ze złożeniem ciała lub prochów do grobu, chociaż od opatrzenia grobowca takim napisem taka opieka jest już zdecydowanie oczekiwana. To należało do prawa sakralnego i łączyło się z aktami *dedicare* i *consecrare*²². Rzymskie epitafium zaczynało się dlatego niemal bez wyjątku od słów *Dis Manibus* – poświęcone bogom zmarłych, chociaż Rzymianie nie uświadamiali sobie do końca, kim oni są, gdzie przebywają oraz komu służą. Dodatkowym elementem wzbogacającym treści epitafium były płaskorzeźby i malunki²³.

Napisy nagrobkowe służyły przede wszystkim określeniu miejsca pochowania zmarłego (*hic situs est* – tu spoczywa), dla którego grób był wiecznym domem (*domus aeterna*)²⁴, identyfikacji zmarłego i utrwa-

---

²² Obydwa terminy w sensie poświęcić, poświęcić bogom – por. W. LITEWSKI, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 54 (*Consecratio*); M. KASER, *Grabrecht...*, s. 32. O bogach Manach i wyobrażeniach Rzymian o świecie podziemnym również St. KASPRZYŚIAK we *Wstępie* do książki L. STORONI MAZZOLANI, *Rzymskie epitafia, zaklęcia i wróżby*, Warszawa 1990, s. 11-14. Ponadto m.in. K. LATTE, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, s. 99-100.

²³ Por. na ten temat m.in. M. ERASMO, *Reading Death in Ancient Rome*, Ohio State University Press 2008, s. 113-115 (z przykładami inskrypcji); podobnie J. TOYNBEE, *Death and Burial in the Roman World*, Cambridge–London 1996, s. 75-77. Co do typowej formuły inskrypcji J. ŁUK, *Grzywny sepulkralne w italskich epitafiach z okresu cesarstwa rzymskiego*, Gdańsk 1985, s. 13-15. Por. też M. JOŃCA, *EPITAFIUM ALII POTESTAS’* (CIL VI 37965), «Zeszyty Prawnicze» 18.3/2018, s. 221-245.

²⁴ Formuła *hic situs est* odnosiła się przede wszystkim do osób pochowanych w grobie, ale z czasem odnoszono ją również do skremowanych. O ‘wiecznym domu’ zob. m.in. M. ERASMO, *Reading...*, s. 3 i 176.

leniu jego imienia, zachowaniu pamięci o nim, nawiązaniu kontaktu z przechodniami dla „ożywienia” zmarłego oraz zwróceniu uwagi na krótkość życia i nieuchronność śmierci. Jest też w nich pewna próba wymknięcia się zmarłego spod anonimowej śmierci dla podtrzymania swojego życia właśnie w nagrobnym napisie. Przy jednoczesnej auto-prezentacji zmarłego całość przywoływała niejako zmarłego do życia²⁵.

Nie należy jednak przypisywać zbyt dużego znaczenia poleceniom, nakazom i zakazom zawartym w epitafiach, chociaż bywają one bogate w ich liczbie i treści²⁶. Często epitafia odpowiadały wprawdzie życzeniom zamawiających, ale kłóciły się z obowiązującym porządkiem prawnym, a zakazy i nakazy nie były przestrzegane²⁷.

Chronologicznie można zaobserwować wzrost inskrypcji nagrobnych w pierwszych dwu wiekach cesarstwa, później (od końca II w.) ich liczba maleje. Pod wpływami chrześcijaństwa groby od V w. stają się bezosobowe. Eschatologiczna wizja zbawienia i nowego życia po życiu ziemskim spowodowała anonimowość pochówku oraz brak identyfikacji. Z biegiem wieków tendencja do indywidualizacji grobu zaczęła odzywać, co może pod pewnymi względami wydawać się nawrotem do rzymskiego (pogańskiego) wzorca, chociaż w wersji bardziej skróconej²⁸.

3. Osobne miejsce zajmują tzw. *leges libitinariae*. W szczególności znane są dwie takie ustawy, których tekst odnaleziono w 1966 r. na marmurowych tablicach w miejscowościach Puteoli (obecne Pozzuoli) i Cumae²⁹; stąd otrzymały nazwy *lex Puteolana (de munere publico libitinario; lex Puteolana libitinaria)* oraz *lex Cumana (de munere*

---

²⁵ Zmarły mógł zwracać się do żyjących w pierwszej osobie lub epitafium opiewało go w osobie trzeciej. Por. P. ARIÉS, *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1989, s. 206, 208; M. ERASMO, *Reading...*, s. 1-2, 159-161.

²⁶ Zob. M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, rozdział XVI: *Nagrobki, inskrypcje i spadkobiercy*; XVII: *Polecenia i zapisy spadkowe w napisach nagrobnych*; XVIII: *Ochrona prawna grobów. Zakazy i nakazy*; XIX: *Kłątwy i zaklęcia, prośby, groźby i kary*.

²⁷ W tej kwestii zob. M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 80; M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 80.

²⁸ P. ARIÉS, *Człowiek i śmierć...*, s. 206, 208.

²⁹ Starożytne rzymskie miasto w Kampanii, obecnie stanowisko archeologiczne koło Neapolu.

libitinario; lex Cumana libitina)³⁰. Po raz pierwszy zostały opublikowane w latach 1966-1967³¹; później ukazały się kolejne wydania³². Nazwa pochodziła od Libitiny (*Libitina*) – rzymskiej bogini związanej z pogrzebami i pochówkami. W konsekwencji rzymscy przedsiębiorcy pogrzebowi byli określane jako *libitinarii*. *Libitina* była związana z *Wenus* i niekiedy występuje jako *Venus Libitina*. Gaj Libitiny znajdował się na rzymskim wzgórzu *Esquilin* (*Esquilin*), na którym rozpościęrał się również miejski cmentarz (*campus Esquilinus*)³³. Od zgłoszenia śmierci obywatela rzymskiego skarbiec świątyni pobierał monetę jako „podatek od śmierci”, ustanowiony podobno przez króla Serwiusza Tuliusza. Podczas zarazy w 65 r. n.e. w świątyni zarejestrowano 30 tysięcy zgonów, zaś Liwiusz wymienia (40,19,4 i 41,21,6) dwa przypadki, kiedy liczba ofiar śmiertelnych przekroczyła wydolność świątyni Libitiny, gdy chodzi o służby pogrzebowe. W zagajniku (*lucus*) Libitiny znajdowała się bowiem siedziba stowarzyszenia przedsiębiorców, organizujących uroczystości pogrzebowe (*dissignatores*).

---

³⁰ Literatura jest bardzo obszerna. Ostatnie większe publikacje na ten temat to S. CASTAGNETTI, *Le 'leges libitinae' flegree: edizione e commento*, Napoli 2012, z obszernym komentarzem D. NÖRRA, *Bemerkungen zu den 'leges libitinae'*, «ZSS» 132/2015, s. 421-448 (tam też dalsza literatura).

³¹ Najpierw w «Rendiconti dell' Accademia di Archeologia Napoli», a zaraz potem w «Labeo» 13/1967 (L. BOVÉ, *Nuove iscrizioni di Pozzuoli e Cuma*, s. 22-48). W 1977 r. teksty ustaw znalazły się w zbiorze P.F. GIRARD, F. SENN, *Textes de droit Romain*⁷ (1977; wersja online).

³² M.in. J. BODEL, *The Organization of the funerary Trade at Puteoli and Cumae*, [w:] *Libitina e dintorni. Le 'leges libitinae' campane*, Atti XI Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie, Roma 2004, s. 147-172. W internecie opublikował ostatnio wymienione ustawy Y. LASSARD, *The Roman Law Library* (2013), w bazach epigraficznych Epigraphic Database Roma (EDR), dostępne pod numerem EDR075111, oraz Epigraphische Datenbank Claus-Slaby pod numerami EDCS-63400196, oraz EDCS-63400197. Ponadto: *Libitina, pompes funebres et supplices en Campanie à l'époque d'Auguste. Edition, traduction et commentaire de la Lex Libitinae Puteolana*, red. H. HINARD, J.-CHR. DUMONT, Paris 2003.

³³ Między bramą a *campus Esquilinum* przeprowadzono publiczne egzekucje – Tacyt, *Annales* 2,32; Swetoniusz, *De vita Caesarum, Claudius* 25. Por. M. KURYŁOWICZ, *Horacy, Sermones* 1,8: *Poeta na cmentarnych ścieżkach, między prawem i obyczajami*, «Studia Prawnicze KUL» nr 4/2013, s. 30.

Wskazane ustawy pochodzą z czasów cesarza Augusta i mają charakter aktów lokalnych, ustanowionych przez radę miejską (dekurionów)³⁴. Zawierają szczegółowe przepisy dotyczące zamówień na świadczenie usług pogrzebowych oraz zlecane wykonywanie wyroków śmierci, w szczególności przez ukrzyżowanie³⁵. Poza tym obejmują nadzór służb municypalnych nad ulicami i placami (usuwanie zwłok z miejsc publicznych) i zadania specjalne. Obowiązek grzebania porzuconych zwłok oraz egzekucje były zadaniami publicznymi (*munera publica*), ale urzędnicy municypalni mogli zlecać określone czynności przedsiębiorcom pogrzebowym (*conductores*). Na koszt państwa grzebano również osoby nieznajdujące innego pochówku, na przykład ofiary zarazy i inne zwłoki, zalegające na ulicach (tzw. *vulgaria funera sumptu publico* – „pospolite pogrzeby publicznym kosztem”)³⁶. Chodziło tu między innymi o publiczne czynności związane z organizacją miejsca na spalenie zwłok (*ustrinae*) oraz ewentualną obsługą ołtarza (*ara*) w celach religijnych. Ustawy określały obowiązki przedsiębiorcy pogrzebowego w zakresie utrzymania niezbędnego personelu, a także środki interwencji w razie

---

³⁴ Zob. wyżej przyp. 30 i 32. *Lex Cumana* zapisana jest po obu stronach kamiennej płyty i są to właściwie dwie ustawy: pierwsza z czasów Augusta, druga (reformująca pierwszą) z czasów dynastii Flawiuszów (lata 69-96). Por. D. NÖRR, *Bemerkungen...*, s. 422.

³⁵ *Lex Puteolana* II, 8-14. Wykonanie kary (z chłostą i ewentualnymi torturami, poprzedzającymi egzekucję) mogło być zlecane przez osobę prywatną (*privatim*) w stosunku do swojego niewolnika lub niewolnicy (*de servo servave*) albo było nakazane przez władzę publiczną (*magistratus publice*, decyzją magistratury), tu już bez wskazania kręgu osób, wobec których mogła zostać zastosowana. Szerzej na ten temat J. BODEL, *Dealing with the dead. Undertakers, executioners and potter's fields in ancient Rome*, [w:] *Death and disease in the ancient city*, ed. V.M. HOPE, E. MARSHALL, London–New York 2000, s. 128-150; ponadto S. CASTAGNETTI, ‘*Leges libitinariae*’..., s. 49-83; D. NÖRR, *Bemerkungen...*, s. 423-424. Czynności faktyczne przy egzekucji wykonywał personel pomocniczy – W. LITĘWSKI, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 108.

³⁶ Także grzebanie zwłok samobójców (zwłaszcza powieszonych) oraz zmarłych niewolników, porzuconych przez właścicieli – por. S. CASTAGNETTI, *Le disposizioni sui funerali ‘speciali’ nelle ‘leges libitinariae’*, [w:] *Fides-Humanitas-Ius. Studi in onore do Luigi Labruna*, Napoli 2007, s. 873-881; G. WESCH-KLEIN, ‘*Funus publicum*’: eine Studie zur öffentlichen Beisetzung und Gewahrung von Ehrengabern in Rom und den Westprovinzen, Stuttgart 1993, s. 59-61.

zaniedbań ze strony *conductores*, a zwłaszcza ze strony tych dopuszczających się niedozwolonych praktyk i zawyżania kosztów³⁷.

W czasie przygotowań do pochowku i pogrzebu obywatela rzymskiego rodzina miała obowiązek zgłosić zgon w świątyni Libitiny, gdzie można było również zlecić wskazane usługi pogrzebowe³⁸. Administracyjnego i powszechnego obowiązku rejestracji zgonów prawdopodobnie nie było, ale składane opłaty oraz świadczone przez urzędników Libitiny usługi były odnotowywane, istniały więc w każdym razie w okresie wczesnego cesarstwa listy zgłaszanych tam zmarłych. Za przygotowanie ciała (umycie i namaszczenie olejkami) odpowiedzialni byli *pollinctores*, *fossores* byli grabarzami (kopaczami), *ustores* wykonywali kremację, *sandapilares* wytwarzali trumny. *Vespillones* to tragarze, którzy transportowali zwłoki ubogich, zwykle w nocy. Osobną grupę tworzyli posługacze, towarzyszący ceremoniom pogrzebowym, a wszystkich określano zbiorczym mianem *funerarii* (służby pogrzebowe, od *funus* – pogrzeb). Zatrudniani byli również kaci (*carnifices*) przy torturach i egzekucjach³⁹. Pojęcie *funus* jako pogrzebu obejmowało wszystko, co działo się między godziną śmierci a końcem wszystkich pogrzebowych ceremonii. Ze względu na rozmiar pogrzebu, jego kosztowność, widowiskowość oraz kształt ceremonii, wyróżniano dwa podstawowe rodzaje: *funus translaticium* – pogrzeb zwyczajny i skromny, bez większych ceremonii, oraz *funus indicativum* – pogrzeb uroczysty i zapowiedziany, bowiem herold ogłaszał termin pogrzebu, stosując ustaloną formułkę: „Zmarł znany obywatel rzymski. Kto ma chęć, to pora już iść na pogrzeb (tutaj wymieniano imię i nazwisko zmarłego). Wyprowadzenie z domu”⁴⁰. Z tej formy pogrzebu korzystali ludzie bogaci. Ceremoniał pogrzebowy przebiegał w trzech etapach: transport zwłok na stos lub

---

³⁷ Co do *lex Cumana libitina* zob. również J. BODEL, *The Organization of the funerary...*, s. 153-154; IDEM, *Dealing with the dead...*, s. 135-143.

³⁸ Por. M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 120; L. WINNICZUK, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2003, s. 396-397.

³⁹ J. BODEL, *Dealing with the dead...*, s. 143-148.

⁴⁰ L. WINNICZUK, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje...*, s. 397.

do grobu, pochówek, rytuały oczyszczające⁴¹. Przy pogrzebach należało też uwzględnić nakazy religijne.

Jednocześnie jeden z krewnych zobowiązany był, jak już wspomniano, do zgłoszenia zgonu w świątyni *Venus Libitina* i uiszczenia odpowiedniej opłaty. Następnie urzędnik umieszczał nazwisko nieboszczyka na liście zmarłych oraz podejmował się organizacji pogrzebu. Zakończeniem strony formalnej było wynajęcie służb pogrzebowych, płaczków, tragarzy, muzyków i grabarzy. Później powstały w Rzymie organizacje (*collegia*) pomagające bliskim zmarłych, którzy znajdowali się w trudnej sytuacji materialnej (zob. niżej). Organizacje te zajmowały się wszelkimi sprawami związanymi z urządzeniem pochowku i pogrzebu. Na taką pomoc mogły liczyć jednak tylko osoby, które należały do tego zrzeszenia.

Poza tym pełne luksusu pogrzeby publiczne (*funus publicum; funera publica*). Szczególnie rozpowszechniły się publiczne pogrzeby osób sprawujących funkcje urzędowe (*magistratus*) w okresie wczesnego pryncypatu; dużą rolę odgrywały względy i układy polityczne, zwłaszcza w grupie senatorskiej. Tu także pogrzeby cesarskie⁴².

Pogrzeby, ceremonie, ofiary i obrzędy z okazji świąt dla uczczenia pamięci zmarłych były jednak w sumie przedsięwzięciem dość kosztownym⁴³. Dla osób ubogich (także niewolników) pomocą były stowarzyszenia pogrzebowe (*collegia tenuiorum*), gromadzące i inwestujące składki

---

⁴¹ Bardziej szczegółowy opis u M. KURYŁOWICZA, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 125-143; ponadto J. PUDLISZEWSKI, *Prywatne uroczystości nagrobne w świetle epitafiów łacińskich w okresie Wczesnego Cesarstwa Rzymskiego*, Gdańsk 1997; IDEM, *Rodzina w uroczystościach nagrobnych w cesarstwie rzymskim (I-III) w.*, [w:] *Rodzina w starożytnym Rzymie*, red. J. JUNDZIŁ, Bydgoszcz 1992, s. 165-176; ostatnio także J. DWORNIAK, *Rzymskie spojrzenie na śmierć. Pogrzeb i rytualne oczyszczenie w okresie Republiki i Imperium Romanum na przykładzie miasta Rzym*, «Koło Historii». Czasopismo afiliowane z Instytutem Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, nr 15/2014, s. 13-22.

⁴² Por. M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 145-159 (rozdział XII: *Pogrzeby publiczne – przepych i niebezpieczeństwa polityki*); także wyżej przyp. 10.

⁴³ L. WINNICZUK, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje...*, s. 399. O kosztach pogrzebu również M. DYJAKOWSKA, *Orbitas omni fugienda nisu – rozważania Publiusza Papiniusza Stacjusza o rodzinie rzymskiej*, «Studia Prawnicze KUL» 1/2015, s. 11-13.

członków w celu zebrania funduszy na pokrycie kosztów pogrzebu dla członków stowarzyszenia oraz ich rodzin. Stopniowo wspólnota takich kolegów znalazła swoje miejsce na obszarze gaju i świątyni Libitiny, stąd też nazywane były powszechnie *libitinarii*⁴⁴. Oprócz kolegów zawodowych istniały stowarzyszenia religijno-pogrzebowe, znane z inskrypcji zachowanych na tablicach marmurowych, umieszczonych na budynku świątyni, gdzie zwykle stowarzyszenie miało swoją siedzibę i miejsce spotkań. Są to *lex collegii Lanuvini* oraz *lex collegii Aesculapi et Hygiae*⁴⁵. Na podstawie *lex Julia de collegiis* (z czasów Augusta) stowarzyszenie takie musiało być zarejestrowane w senacie, później u cesarza. Organizację, cele i zakres ich działalności określały statuty. Z kasy collegium pokrywano między innymi koszty ceremonii pogrzebowych. Podobny charakter miały grupy i stowarzyszenia religijne określane jako *familia* (np. *familia Silvani*, zgrupowana przy świątyni Saturna)⁴⁶. Ich członkowie uczestniczyli w uroczystościach pogrzebowych swoich współtowarzyszy, wypłacali również zasiłek pogrzebowy, najczęściej osobie wskazanej w testamencie. W czasach chrześcijańskich ubodzy i obcy byli grzebani w miarę możliwości na koszt wspólnot⁴⁷. W praktyce koszty pogrzebu były pokrywane najczęściej z pieniędzy, jakie za swojego życia zmarły zgromadził na ten cel. W innych przypadkach obowiązek opłacenia pogrzebu obciążał spadkobierców. Tu źródła jurydyczne (D. 11,7: *De religiosis et sumptibus funerum et ut funus ducere liceat* – „O rzeczach poświęconych (zmarłym) i kosztach pochowku oraz jak należy zorganizować pogrzeb”) potwierdzają, że sprawy pokrycia kosztów pogrzebu należały do trudnych i skomplikowanych. To interesujący temat, zasługujący na dokładniejsze opracowanie.

⁴⁴ Por. m.in. M. CARY, H.H. SCULLARD, *Dzieje Rzymu od czasów najdawniejszych do Konstantyna*, II, Warszawa 1992, s. 273-274; J. DWORNIAK, *Spojrzenie...*, s. 16-17.

⁴⁵ Zob. publikacje J. PUDLISZEWSKIEGO, *Collegium Aesculapi*, «Problemy Współczesnej Tanatologii» VII/2003, s. 21-38; IDEM, *Rzymskie obyczaje pogrzebowe w świetle lex collegii Lanuvini* (CIL XIV 2112), «Problemy Współczesnej Tanatologii» V/2002, s. 377-387.

⁴⁶ J. PUDLISZEWSKI, *Familia Silvani – rzymskie stowarzyszenie religijno-pogrzebowe* (AE. 1929,161), «Problemy Współczesnej Tanatologii» VI/2002, s. 519-527.

⁴⁷ Por. A. HAMMAN, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan*, Warszawa 1990, s. 204-206.

4. Pewne regulacje pogrzebowe zawierały również całościowe ustawy municypalne, choć bez ujednocionej systematyki. *Lex Coloniae Genetivae Juliae*⁴⁸ zawiera przepisy z zakazami wnoszenia do miasta człowieka martwego, grzebania go (*humato*) lub spalania (*neve urito*), a także wznoszenia pomnika (grobowca – *monimentum*) w obrębie miasta⁴⁹. Za złamanie zakazów groziła grzywna 5000 sestercji na rzecz miasta. Skarga miała charakter *actio popularis*, czyli mogła być wniesiona przez każdego mieszkańca. Nadzór nad przestrzeganiem przepisów sprawowali lokalni *duoviri* oraz edyłowic⁵⁰. Zakaz grzebania w obrębie miasta pochodził, jak już wskazano, jeszcze z ustawy XII tablic (wyżej pkt 1) i rozciągał się na miasta municypalne, chociaż pojawiały się różne odstęstwa, zwłaszcza dla cesarzy i innych osób uprzywilejowanych. Poza Rzymem, pozostającym pod nadzorem policyjnym i porządkowym, wyjątki pojawiały się legalnie w miastach municypalnych na podstawie lokalnych przepisów. Wyraźnie zabronił ich stosowania cesarz Hadrian, nakładając karę pieniężną na rzecz fiskusa (Ulpianus D. 47,12,3,5)⁵¹. Generalny zakaz grzebania w obrębie murów miejskich powtórzyli jeszcze Antoninus Pius i Marek Aureliusz (SHA Pius 12,3; Marc. Aurel. 13,3-4), później jeszcze cesarze Dioklecjan i Maksymian (C.3,44,12), ostatecznie Gracjan, Walentynian i Teodozjusz (C.Th, 9,17,6)⁵². Na tym tle postanowienia *legis Coloniae Genetivae Juliae* nie mogą zaskakiwać⁵³.

---

⁴⁸ Ustawa lokacyjna o założeniu przez Juliusza Cezara osady (kolonii) *Julia Genetiva* w hiszpańskim mieście Urso (późniejsza arabska nazwa Oxuna, obecnie Osuna). Kopia tekstu, wyrytego na tablicach z brązu, została odkryta w latach 1870/71. Zob. B. SITEK, *'Lex Coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis' i 'lex Irnitana'. Ustawy municypalne antycznego Rzymu. Tekst, tłumaczenie i komentarz*, Poznań 2008, s. 13-15.

⁴⁹ Cap. 73 i 74; B. SITEK, *'Lex Coloniae'...*, s. 39-40; także A. JUREWICZ, R. SAJKOWSKI, B. SITEK, J. SZCZERBOWSKI, A. ŚWIĘTOŃ, *Rzymskie prawo publiczne: wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2011, s. 285; por. też M. JOŃCA, *Przestępstwo znieważenia...*, s. 195.

⁵⁰ Por. A. DĘBIŃSKI, J. MISZTAŁ-KONECKA, M. WÓJCIK, *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2010, s. 95 i 100; A. JUREWICZ I IN., *Rzymskie prawo publiczne...*, s. 283-285.

⁵¹ M. JOŃCA, *Przestępstwo znieważenia...*, s. 196-199.

⁵² *Ibidem*, s. 199-201.

⁵³ Por. też *Pauli Sententiae* 1,21,2 i 3 o zakazie grzebania ciał i spalania zwłok w obrębie murów miejskich. Trafna wydaje się uwaga M. JOŃCY, *Przestępstwo znieważenia...*

Tekst *lex Julia municipalis*, znanej także jako *Tabula Heraclensis*⁵⁴, nie zawiera podobnych przepisów, jak poprzednio przywołana ustawa. Znajduje się w niej jedno postanowienie, że ten, kto wykonuje między innymi zawód grabarza (*libitinam faciet*), nie może ubiegać się, obejmować, wykonywać i piastować urzędu duumwira, *quatuuorvira* czy jakiegokolwiek innego urzędu⁵⁵. Nie mógł też zostać senatorem, dekuriem ani nawet występować w senacie, a to wszystko właśnie ze względu na wykonywany zawód, niecieszący się uznaniem społecznym czy wręcz infamujący⁵⁶.

Podobne przepisy porządkowe, dotyczące pochówków w mieście, znalezione zostały również w Rzymie, w okolicach cmentarza na Eskwilinie. Pierwsze to tzw. *senatus consultum de pago Montano*, inskrypcja znaleziona w 1873 r. na terenie *campus Esquilinus*, datowana w literaturze na czas między 150 a 120 r. p.n.e. Z tekstu⁵⁷ wynika polecenie dla edylów plebejskich sprawowania nadzoru i pilnowania, aby ktokolwiek nie wznosił stosu ani nie spalał zwłok, a także aby nie rozrzucano nieczystości i ziemi, również przez osoby, które nabyły place od *Pagus Montanus*⁵⁸. Za naruszenie zakazu groziły sankcje karno-administracyjne, jak zatrzymanie osoby (*manus iniectio*) oraz zajęcie przedmiotu (zastawu – *pignoris capio*) dla zabezpieczenia zapłaty nałożonej grzywny. Udział edylów plebejskich nie może dziwić, ponieważ to im przypadała

---

s. 200, że przepisy tego rodzaju szybko popadały w zapomnienie albo były omijane przez „przedsiębiorczych” mieszkańców.

⁵⁴ Od miasta Herakleja, w którym znaleziono tablice z tekstem, pochodzącym z I w. p.n.e. B. SITEK, ‘*Tabula Heraclensis*’ (*‘lex Julia municipalis*): tekst, tłumaczenie, komentarz, Olsztyn 2006, s. 13-15.

⁵⁵ O organach administracji municypalnej m.in. B. SITEK, *Wpływ rzymskiego prawa publicznego na ustawy municypalne w świetle ‘Tabula Heraclensis’ i ‘lex Irnitana’*. *Studium prawno-porównawcze*, «*Studia Prawnoustrojowe*» 7/2007, s. 263-277.

⁵⁶ B. SITEK, ‘*Tabula Heraclensis*’..., s. 57-60.

⁵⁷ CIL VI 3823 (= EDCS-20000227); zob. M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 97.

⁵⁸ Obszar podmiejski pod nadzorem Rzymu. Dzisiaj Il Parco Archeologico sull’Esquilino.

większość zadań porządkowych w mieście i na terenach podmiejskich⁵⁹, w tym na cmentarzach. Podobne zarządzenia zawiera inskrypcja znana jako *Edictum praetoris de Campo Esquilino*. Znaleziona w 1882 r. na dwu tablicach i datowana ok. 80 r. p.n.e. należała prawdopodobnie do terenu cmentarza, dla którego wyznaczała przepisy porządkowe⁶⁰. Z tekstu wynika, że do zadań pretora Luciusa Sentiusa należało zgodnie z uchwałą senatu nadzorowanie wyznaczonego terenu i pilnowanie, aby nikt nie urządzał na nim nielegalnego miejsca dla spalenia zwłok (*ustrinae*), a także nie wrzucał gnoju (*stercus*) ani nie wnosił i porzucał zwłok (*cadaver*). Chodziło tu nie tyle o potajemne pochówki, ile o porzucanie ciał i szczątków bez pogrzebu na terenie cmentarza lub wokół niego. Dopisane farbą zdanie (być może dodane później do oryginalnego tekstu, wyrytego w kamieniu) nakazuje wyniesienie gnoju i nieczystości w oddalone miejsce, aby uniknąć kary (*malum*)⁶¹. Podobne zakazy zawierała również *lex Puteolana libitinaria* (I, 33: *Si quis cadaver proiecerit* – „Jeśli ktoś porzuci zwłoki”), a historycznie pierwsza poświadczona jest *lex Lucerina (libitinaria?)* z lat 314-250 r. p.n.e.⁶², znaleziona na tablicy w obecnym mieście Lucera w Italii (Apulia). Z braku dalszych źródeł nie da się ustalić, na ile tego rodzaju *leges libitinae* były rozpowszechnione na terenie Italii i w prowincjach, ale można wysnuć przypuszczenie,

---

⁵⁹ W tej kwestii obszernie R. KAMIŃSKA, *W trosce o miasto. Cura urbis w Rzymie okresu republiki i pryncypatu*, Warszawa 2015, s. 109-135, z pominięciem jednak nadzoru edylów nad cmentarzami i pochówkami.

⁶⁰ CIL VI 31614; VI 31615 (= EDCS-19500091); M. KURYŁOWICZ, *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe...*, s. 98.

⁶¹ Na ten problem zwracał uwagę jeszcze jurysta Papinian, pisząc o urzędzie edyla: D. 43,10,1,5: „Niech nie pozwolą ani na utarczki na ulicach, ani na wyrzucanie gnoju, martwych zwierząt czy zwierzęcych skór”. Por. R. KAMIŃSKA, *W trosce o miasto...*, s. 131.

⁶² Tekst inskrypcji m.in. w EDCS-08201483: *In hoc loucarid stircus / ne [qu]is fundatid neve cadaver / proiecita(t)id neve parentatid / sei quis arvorsu(m) hac faxit [ceiv]ium / quis volet pro ioudicatod n(ummum) manum inieci(t)o estod seive / mag[i] steratus volet moltare / [li]cetod* – J. BODEL, *Graveyards and Groves. A Study of the Lex Lucerina*, «American Journal of Ancient History» 11/1986 [1994], s. 2 i n.; N. PURCELL, *Regulating funerary space and groves at Luceria and Rome*, «Journal of Roman Archaeology» 10/1997, s. 340-342.

że prawne regulacje porządków pogrzebowych były już od początku republiki dobrze znane w samym Rzymie i w miastach municypalnych.

'LEGES LIBITINARIAE' I PRAWNE REGULACJE
RZYMSKIEGO PORZĄDKU POGRZEBOWEGO

Streszczenie

Pierwotne podstawy prawne rzymskiego porządku pogrzebowego tworzyły normy sakralne, ustawy królewskie (*leges regiae*) oraz ustawa XII tablic (tab. 10). Ważną rolę odgrywały zawsze obyczaje przodków (*mores maiorum*). Ponadto edykty pretorskie oraz konstytucje i ustawy cesarskie (D. 11,7; D. 11,8; D. 47,12; C. 3,44). Znaczenie miały również inskrypcje nagrobkowe jako indywidualny akt prawny, tworzący uprawnienia dla fundatora grobowca i oznaczonych w inskrypcji osób (jako tzw. *leges datae*). Osobne miejsce zajmują *leges libitinariae*. Nazwa pochodzi od Libitiny – rzymskiej bogini związanej z pogrzebami. Historycznie pierwsza poświadczona jest *lex Lucerina* z lat 314-250 r. p.n.e., najlepiej znane są *lex Puteolana libitinaria* oraz *lex Cumana libitinaria* (z czasów cesarza Augusta). Zawierają one lokalne przepisy, dotyczące zamówień na usługi pogrzebowe oraz wykonywanie wyroków śmierci. Ponadto nakazywały usuwanie porzuconych zwłok z miejsc publicznych. Kontrolę nad przestrzeganiem przepisów ustawowych sprawowali głównie edyłowie. Z badań wynika, że prawne regulacje porządków pogrzebowych były już od początku republiki dobrze znane w samym Rzymie i w miastach municypalnych.

THE 'LEGES LIBITINARIAE' AND LEGAL REGULATIONS FOR ROMAN
FUNERAL RITES

Summary

Originally, the legal grounds for Roman funeral rites were formulated by religious provisions, royal laws (*leges regiae*) and the Twelve Tables. Another important set of practices were ancestral customs (*mores*

maiorum), as well as the praetorian edicts and imperial constitutions and laws which came in force later (D. 11,7; D. 11,8; D. 47,12; C. 3,44). Tomb inscriptions were important as well, because they were regarded as the legal acts creating the rights (*leges datae*) of the tomb's founder and the persons mentioned in the inscription. The *Leges Libitinae* hold a special position. The name is derived from Libitina, the Roman goddess associated with funerals. Historically, the first of these laws on record is *lex Lucerina*, dated to 314-250 BC, but the best known are *lex Puteolana Libitinae* and *lex Cumana Libitinae*, which are dated to the reign of Augustus. They contain local regulations on undertakers' services and the execution of death sentences. They also contain orders for the disposal of corpses abandoned in public places. Usually, the magistrates responsible for seeing to the observation of provisions relating to burials were the aediles. This research shows that the legal regulations governing funerals were well established in the city of Rome and the municipalities already by the early Republic.

Słowa kluczowe: prawo rzymskie; pogrzeby; regulacje prawne.

Keywords: Roman law; funeral order; legal regulation.

Literatura

- ARIÉS P., *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1989.
- BODEL J., *Dealing with the dead. Undertakers, executioners and potter's fields in ancient Rome*, [w:] *Death and disease in the ancient city*, ed. by V.M. Hope, E. MARSHALL, London–New York 2000, s. 128-150.
- BODEL J., *Graveyards and Groves. A Study of the Lex Lucerina*, «American Journal of Ancient History» 11/1986 [1994], VII+133.
- BODEL J., *The Organization of the funerary Trade at Puteoli and Cumae*, [w:] *Libitina e dintorni. Le 'leges libitinae' campane*, Atti XI Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie, Roma 2004, s. 147-172.
- BOVÉ L., *Nuove iscrizioni di Pozzuoli e Cuma*, «Labeo» 13/1967, s. 22-48.
- CARY M., SCULLARD H.H., *Dzieje Rzymu od czasów najdawniejszych do Konstantyna*, Warszawa 1992.
- CASTAGNETTI S., *Le 'leges libitinae' flegree: edizione e commento*, Napoli 2012.
- CASTAGNETTI S., *Le disposizioni sui funerali 'speciali' nelle 'leges libitinae'*, [w:] *Fides-Humanitas-Ius. Studi in onore do Luigi Labruna*, Napoli 2007, s. 873-881.

- DĘBIŃSKI A., MISZTAŁ-KONECKA J., WÓJCIK M., *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2010.
- DWORNIAK J., *Rzymskie spojrzenie na śmierć. Pogrzeb i rytualne oczyszczenie w okresie Republiki i Imperium Romanum na przykładzie miasta Rzym*, «Koło Historii». Czasopismo afiliowane z Instytutem Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, nr 15/2014, s. 13-22.
- DYJAKOWSKA M., *Orbitas omni fugienda nisu – rozważania Publiusza Papiniusza Stacjusza o rodzinie rzymskiej*, «Studia Prawnicze KUL» 1/2015, s. 11-13.
- ERASMO M., *Reading Death in Ancient Rome*, Ohio State University Press 2008.
- GIRARD P.F., SENN F., *Textes de droit Romain*⁷ (1977; wersja online).
- HAMMAN A., *Życie codzienne pierwszych chrześcijan*, Warszawa 1990.
- ILUK J., *Grzywny sepulkralne w italskich epitafiach z okresu cesarstwa rzymskiego*, Gdańsk 1985.
- JOŃCA M., 'Epitafium alii potestas' (CIL VI 37965), «Zeszyty Prawnicze» 18.3/2018, s. 221-245.
- JOŃCA M., *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013.
- JUREWICZ A., SAJKOWSKI R., SITEK B., SZCZERBOWSKI J., ŚWIĘTOŃ A., *Rzymskie prawo publiczne: wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2011.
- KAMIŃSKA R., *W trosce o miasto. Cura urbis w Rzymie okresu republiki i pryncypatu*, Warszawa 2015.
- KASER M., HACKL K., *Das römische Zivilprozeßrecht*², München 1997.
- KASER M., *Zum römischen Grabrecht*, «ZSS» 95/1978, s. 23-87.
- KURYŁOWICZ M., D. 48,24: 'De cadaveribus punitorum'. *Prawo rzymskie o zwłokach osób skazanych za przestępstwa przeciwko państwu*, [w:] 'Salus rei publicae suprema lex'. *Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, Lublin 2007, s. 115-125.
- KURYŁOWICZ M., *Horacy, 'Sermones' 1,8: Poeta na cmentarnych ścieżkach, między prawem i obyczajami*, «Studia Prawnicze KUL» nr 4/2013, s. 30.
- KURYŁOWICZ M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*², Lublin 2020.
- KURYŁOWICZ M., *Publiczne porządki i nieporządki pogrzebowe w okresie wczesnego cesarstwa rzymskiego*, [w:] *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, Lublin 2010, s. 161-171.
- KURYŁOWICZ M., *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe i pogrzebowe*, Lublin 2020.
- LASSARD Y., *The Roman Law Library* (2013 – w internecie).
- Libitina, pompes funbres et supplices en Campanie à l'époque d'Auguste. Edition, traduction et commentaire de la Lex Libitinae Puteolana* (sous la direction de H. HINARD, J.-CHR. DUMONT), Paris 2003.
- LITEWSKI W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.

- LITEWSKI W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998.
- ŁOŚ S., *Sylwetki rzymskie*, Warszawa 1958 (przedruk Lublin 2007).
- NÖRR D., *Bemerkungen zu den 'leges libitinariae'*, «ZSS» 132/2015, s. 421-448.
- PUDLISZEWSKI J., 'Collegium Aesculapi', «Problemy Współczesnej Tanatologii» 7/2003, s. 21-38.
- PUDLISZEWSKI J., *De religiosis et sumptibus funerum et ut funus ducere liceat; De mortuo inferendo et sepulchro aedificando; De sepulchro violato*, całość zebrał, przełożył na język polski, opatrzył wstępem i objaśnieniami J. PUDLISZEWSKI, Wydawnictwo Naukowe UAM (Fontes Historiae Antiquae. Zeszyty Źródłowe Zakładu Historii Społeczeństw Antycznych, zesz. XII), Poznań 2009.
- PUDLISZEWSKI J., 'Familia Silvani' – rzymskie stowarzyszenie religijno-pogrzebowe (AE. 1929,161), «Problemy Współczesnej Tanatologii» VI/2002, s. 519-527.
- PUDLISZEWSKI J., *Prywatne uroczystości nagrobne w świetle epitafiów łacińskich w okresie Wczesnego Cesarstwa Rzymskiego*, Gdańsk 1997.
- PUDLISZEWSKI J., *Rodzina w uroczystościach nagrobnych w cesarstwie rzymskim (I-III) w.*, [w:] *Rodzina w starożytnym Rzymie*, red. J. JUNDZIŁŁ, Bydgoszcz 1992, s. 165-176.
- PUDLISZEWSKI J., *Rzymskie obyczaje pogrzebowe w świetle lex collegii Lanuvinii (CIL XIV 2112)*, «Problemy Współczesnej Tanatologii» 5/2002, s. 377-387.
- PURCELL N., *Regulating funerary space and groves at Luceria and Rome*, «Journal of Roman Archaeology» 10/1997, s. 340-342.
- SITEK B., 'Lex Coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis' i 'lex Irnitana'. *Ustawy municypalne antycznego Rzymu. Tekst, tłumaczenie i komentarz*, Poznań 2008.
- SITEK B., 'Tabula Heracleensis' ('lex Julia municipalis'): *tekst, tłumaczenie, komentarz*, Olsztyn 2006.
- SITEK B., *Wpływ rzymskiego prawa publicznego na ustawy municypalne w świetle 'Tabula Heracleensis' i 'lex Irnitana'. Studium prawnoporównawcze*, «Studia Prawnoustrojowe» 7/2007, s. 263-277.
- TARWACKA A., 'Leges regiae', «Zeszyty Prawnicze» 4.1/2004, s. 233-260.
- TOYNBEE J., *Death and Burial in the Roman World*, Cambridge-London 1996.
- WESCH-KLEIN G., 'Funus publicum': *eine Studie zur öffentlichen Beisetzung und Gewahrung von Ehrengabern in Rom und den Westprovinzen*, Stuttgart 1993.
- WINNICZUK L., *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2003.
- ZABŁOCKA M., ZABŁOCKI J., *Ustawa XII Tablic*, Warszawa 2013.